

ERÄS PIIRRE TURUN TUOMIOKIRKON KESKI- AIKAISTEN ERIKOISJUHLIEN AIKA- JÄRJESTELYSÄ.

Suomen keskiaikaisilla kirkoilla oli katolisen tavan ja kanonisen oikeuden määräysten mukaan eräitä asianomaisille tempeleille erikoisia, vuosittain vietettäviä suurjuhlia. Tällaisia olivat ensi sijassa asianomaisen kirkon vihkimisen vuosipäivä (*dies anniversarius dedicationis ecclesiae*) sekä kirkon nimikkopyhimyksen tahi -pyhimysten päivät (*dies patronorum*). Kun myöhemmällä keskiajalla nimenomaan tuomiokirkoissa tulee tavaksi viettää erikoista juhlaa kirkon omistamien pyhainjäännösten kunniaksi (*festum reliquiarum*), saa Turunkin katedraali sellaisen; maalaiskirkoistamme ei niitä tunneta.

Ainakin kahdella ensinmainitulla juhларыhmällä oli merkitystä rahvaan elämässä paitsi suurina kirkkopyhinä myös sikäli, että kansan lukuisasti kerääntyessä kirkolleen näiden päivien yhteyteen usein liittyivät seudun markkinat. Tutkimuksessaan "Kirkkojemme suojeluspyhät" (Suomen Museo VI) V. WALLIN (= VOIONMAA) esittää mielenkiintoisia tietoja siitä, miten vielä kauan uskonpuhdistuksen jälkeen seurakuntalaiset ovat pitäneet arvossa vanhoja kirkkopyhiään, varsinkin "kirkkomessupäivää". Tämä arvokas tutkimus vaatii pienen oikaisun siinä, että "kirkkomessu" ei koskaan tarkoita suojeluspyhimyksen juhlaa, vaan aina kirkon vihkimisjuhlan vuosipäivää. Nämä kaksi eri juhlatyyppiä eivät näet saaneet langeta samaksi päiväksi.¹

¹ Niinpä Laihian kirkko, joka vihittiin P. Botvidin päivänä (29/7) 1508, ei voi olla Botvidinkirkko, kuten V. arvelee. Mielenkiintoista on todeta, että Laihian kirkkomessupäivä näin ollen oli asetettu toisen suuren juhlan, Olavinpäivän, aatoksi. Vrt. kirjoitustani edempänä.

Tavallisten seurakuntakirkkojen erikoisjuhlat koskivat virallisesti vain omaa seurakuntaa. Tuomiokirkon, hiippakunnan mater ecclesian, vihkimä- ja suojelijain juhlaa samoin kuin sen reliikkijuhlaa oli vietettävä kaikissa hiippakunnan kirkoissa.

Ei ole vailla mielenkiintoa, että mainittujen juhlien päivämäärät pyrittiin pitämään mikäli mahdollista tarkasti historiallisina. Kirkon vihkimisen, pyhimyksen kuoleman, hänen reliikkiensä kirstuunpanon tahi siirron (*elevatio, translatio*) y. m. kirkollisten merkkitapausten vuosimuiston päivämäärää siirrettiin vain määrätynlaisissa pakoittavissa tapauksissa joskin viereiseksi päiväksi, — yleensä vain, milloin joku korkearvoisempana pidetty juhla (liikkuva juhla, kuten pääsiäinen, tahi uusi suuri pyhimysjuhla) sattui samalle päivälle.¹

Niinpä voimmekin pitää varmana, että Turun Unikankaarelle tehty kirkko, niin pian kuin se siinä määrin oli valmistunut, että jumalanpalvelus siinä voitiin suorittaa, on vihitty kesäkuun 17 päivänä. Tuona päivänä nimittäin keskiaikaisten kalenterilähteiden yksimielisen todistuksen mukaan vietettiin Turun tuomiokirkon vihkimisen vuosijuhlaa.² Minä vuonna jälkeen 1229, jolloin paavi Gregorius IX myönsi uuden tuomiokirkon rakentamisluvan, vihkiminen on toimitettu, jää nykyisen lähdeaineiston avulla todennäköisyyspäättelmien varaan. Historialliseen traditioniimme juurtunutta käsitystä, joka ensinnä tavataan Juustenin Suomen piispain kronikassa, että kirkko olisi vihitty vasta v. 1300, tulisi jo pitää voitettuna kantana. Korkeintaan on tuona katolisen kirkon suuren riemuvuonna tapahtunut kirkon uusintavihkimys jonkun perusteellisemmän korjauksen tahi muun sellaisen syyn nojalla,

¹ Juhlapäivien siirroista Upsalan kirkkoprovinsissa kts. tutkimustani *Der Heiligenkalender Finnlands* (Suom. Kirkkohist. Seuran toimit. 20) s. 212—217.

² Tässä kirjoituksessa käsiteltyjen suomalaisten juhlien päivämääriä koskevat keskiaikaiset lähteet nähdään helposti edell. alaviitassa mainitusta tutkimuksesta.

jollainen kanonisen lain mukaan vaati aikaisemman vihkimisen uudistamista. Juustenin kronikan tiedon täytyy olla väärän siitakin syystä, että paavi Nikolaus IV Turun kirkon hyväksi antamassaan bullassa vuodelta 1292 ja Bonifacius VIII samallaisessa bullassa v:lta 1296 lupaavat aneita niille, jotka käyvät kirkossa m. m. sen vihkimäjuhlan vuosipäivänä. Kirkosta käytetään jo edellisessä asiakirjassa nimitystä *ecclesia cathedralis*. Asianomaiset bullat luonnollisesti perustuvat Turusta lähetettyihin kirjallisiin anomuksiin, ja sääntönä paavillisten kanslioiden työssä on, että bullien teksti asiallisissa kohdissaan läheisesti seuraa anomusten vastaavia kohtia. Varmaa näin ollen on, että näissä bullissa mainitut anejuhlrat ovat täsmälleen ne, joita Turusta käsin oli sellaisiksi pyydetty. — Asianomaisia turkulaisia suppliikkeja ei ole Vatikaanin arkistosta löytynyt.

JUHANI RINNE pitää todennäköisenä, että piispanistuin ja tuomiokirkko olisi siirretty Röntämäeltä Turkuun v. 1290.¹ Tämä oletamus ei mitenkään estä sitä, että uusi tuomiokirkko olisi jo aikaisemmin vihitty, ehkä vain tavalliseksi seurakuntakirkoksi. Tällainen päätelmä on pakko tehdä, jos käsitämme, että — mikä on sangen todennäköistä, mutta ei ehdottomasti varmaa — paavi Aleksanteri IV:n tunnettu bulla v:lta 1259, joka on osoitettu "episcopo et capitulo Aboensi", tarkoittaa Unikankareen eikä Röntämäen Maariankirkkoa. Bullan tekstiä ei näet voi ymmärtää muuten, kuin että kirkko silloin oli siinä määrin valmis, että sitä jo käytettiin jumalanpalvelukseen ja että se siis välttämättömästi jo oli vihitty. Messua ei näet saatu suorittaa vihkimättömässä kirkossa.

Turun kirkko omistettiin ensinnä Neitsyt Maarialle. Vielä edellämainitussa paavillisessa bullassa vuodelta 1292 mainitaan vain hänet kirkon suojeluspyhimyksenä. Vasta vuonna 1296 esiintyy Pyhä Henricki ensi kerran sellaisena, Marian rinnalla. Henrikin asema kirkon suojelijana alkaa pian kohota

¹ JUHANI RINNE, Pyhän Henrikin palvonta ja Turun tuomiokirkko (Turun Historiallisen Yhdistyksen julkaisuja II. 1927) s. 24.

vallitsevaksi niin, että jo 1300-luvun puolivälin lähteissä tuomiokirkkoa voidaan nimittää lyhyesti vain "Pyhäksi Henrikiksi". — 1400-luvulla mainitaan suojeluspyhimyksenä muuttaman kerran myös Pyhä Eerikki, jonka kulttiarvo kohoaa Turussa nähtävästi piispa Bero Balkin aikana (1385—1412), jolloin tuomiokirkkoon perustetaan Henrikin ja Eerikin prebenda.

Henrikinjuhlia vietettiin Suomessa kahta: kuolinpäivää eli, kuten katolisessa kirkossa sanottiin, syntymäpäivää (*dies natalis*) tammikuun 20 päivänä sekä juhlaa hänen maallisten jäännöstensä Turkuun siirtämisen muistoksi (*festum translationis*) kesäkuun 18 päivänä.

Edellinen, luonnollisesti vanhempi juhla, esiintyy lähteissä ensi kerran äskeysessä v:n 1296 paavin bullassa, jossa Henricki mainitaan Turun tuomiokirkon suojelijana. Luultavaa kuitenkin on, että Henrikin kuolinpäivää jo melkoista aikaisemmin on vietetty, joskin ehkä vaatimattomammilla juhlameinoilla ja ilman täydellisiä, erikoisesti hänelle omistettuja liturgisia tekstejä.

Aina viime vuosiin saakka on vallinnut käsitys, että Henrikin talvijuhlaa olisi vietetty Suomessakin tammikuun 19 päivänä, jolloin sitä todistettavasti aina on vietetty Ruotsissa. Kaikki kysymykseen tulevat suomalaiset keskiaikaiset lähteet ovat kuitenkin yksimielisiä siitä, että tätä juhlaa meillä vietettiin tammikuun 20 päivänä. Liturgisen käytännön ja kanonisen lain määräysten kannalta asiaa tarkastellen on aivan ilmeistä, että suomalainen päivämäärä on alkuperäisesti Henrikin kuolinpäivänä pidetty aikamääräys, ruotsalainen siirretty. Olen selvittänyt tämän kysymyksen e. m. tutkimuksessani (s. 210—217) ja tyydyn tässä viittamaan siihen.

Festum Translationis S. Henrici, pyhimyksen reliikkien siirtojuhlan vuosipäivä, vietettiin kesäkuun 18 päivänä. Ensi kerran mainitaan tämä juhla v. 1372, jolloin eräs turkulainen asiakirja päivätään "Sabbato proximo post translacionem

sancti Henrici.”¹ Hyvin luultavasti olivat Henrikin reliikit jo melkoista aikaisemmin siirretyt Nousiaisista tuomiokirkkoon. JOHANNES MESSENIUS sanoo kuulleensa pyhimyksen luiden siirron tapahtuneen v. 1300. Täytynee pitää ajan tapojen kannalta katsoen varmana, että ainakin osia reliikeistä oli tuomiokirkossa jo silloin kuin pyhimys julistettiin kirkon suojelijaksi, siis muutamaa vuotta ennen Messeniuksen ehkä pyörein luvuin mainitsemaa ajankohtaa. Kuitenkaan ei liene syitä otaksua, että Henrikin translationipäivää olisi vietetty erikoisena, kalenteriin merkittynä liturgisena suurjuhlana paljoa ennen mainittua vuotta 1372. Vertauksen vuoksi huomattakoon, että Upsalan arkkhiippakunnan kalenteri v:lta 1344² ei vielä tunne Eerikin translationijuhlaa 24. I.

Turun tuomiokirkon yleinen reliikkijuhla (*festum reliquiarum*) on verrattain myöhäinen. Piispa Bero II Balk perusti sellaisen v. 1396 ja määräsi sen vietettäväksi Henrikin talvi-juhlan jälkeisenä päivänä, ”crastino natalis beati Henrici”, siis 21 p. tammikuuta. Lähteet eivät kuitenkaan anna mitään tietoa siitä, että juhlaa olisi juuri tuona päivänä vietetty. Seuraavien yhdeksän vuosikymmenen kuluessa esiintyy keskiaikaisissa lähteissämme nähdäkseen vain yksi tapaus, jolloin on kysymys turkulaisesta reliikkijuhlasta. Vuonna 1412^{9/11} myöntää viisi kardinaalia Roomassa aneita niille, jotka käyvät Turun tuomiokirkossa m. m. ”[in festo] reliquiarum”.³ Reliikkijuhlaa lienee siis todella vietetty Turussa sinä vuonna, sillä asianomainen kardinaalien bulla on varmaan annettu itsensä Maunu Tavastin suppliikin johdosta; hän oli nimittäin Roomassa tuohon aikaan vuotta 1412. Joka tapauksessa luku-1400-luvun kolmen ensimmäisen neljänneksen kalendaariset lähteet eivät lainkaan tunne tällaista juhlaa. Turun reliikkijuhlan tapaamme nimittäin vasta v. 1488, samana vuonna julkaistun n. s. Missale Aboensen kalenterissa ja

¹ Turun tuomiokirkon mustakirja n. 219.

² Diplomatorium Svecanum II, s. XI.

³ Mustakirja n. 334.

eräissä suunnilleen samanaikuisissa ja myöhemmissä liturgisissa käsikirjoituksissa. Tähän aikaan juhlan päivämäärä oli toinen: syyskuun 9:s, Neitsyt Maarian syntymäjuhlan jälkeinen päivä.

Tarkasteltaessa yllämainittujen turkulaisten suurjuhlien päivämääriä kalenterissa, kiintyy huomio erääseen seikkaan: nämä suurjuhlat esiintyvät aina siten, että ne keskenään tahi yhdessä jonkun toisen korkean juhlapäivän kanssa muodostavat yhtenäisen kaksipäiväisen juhlahajon. Tuomiokirkon vihkimäjuhla oli kesäkuun 17:ntenä, Henrikin translationijuhla saman kuun 18:ntena; Henrikin "dies natalis" oli tammikuun 20:ntenä, reliikkijuhla säädettiin alkuaan vietettäväksi tammikuun 21 päivänä, ja kun se muutettiin (tahi uudestaan perustettiin), asetettiin se toisen suurjuhlan, tuomiokirkon ensimmäisen suojelijan, pyhän Neitsyen syntymäpäivän (8. IX) jälkeiseksi päiväksi.

Tällaista suurjuhlien ryhmittelyä kaksittain ei voida pitää sattumasta johtuneena. Asialle on luonnollisena selityksenä se, että harvaan asutussa laajassa maassa, jonka ainoa tuomiokirkko oli pitkien ja vaivaloisten matkojen päässä, voitiin edellyttää kansaa uhrilahjoineen runsaslukuisesti saapuvan "mater ecclesian" juhlille vain muutaman kerran vuodessa ja ilmeisesti etupäässä sulan maan aikana.

Viimemainittu seikka, kelisuhteet, kukaties osaksi selittää, että reliikkijuhla tulikin lopulta määrättyksi Maarian syntymäjuhlan yhteyteen kesän lopussa eikä talvisen Henrikin juhlan. Painavana syynä lienee ollut tomonkin seikka. Nimittäin Maarian syntymäjuhlan jälkeinen ja sitä seuraava päivä olivat, todistettavasti jo 1330-luvulta asti, Turun hiippakunnan papiston synodin istuntopäiviä, joihin, säännön mukaan vuosittain pidettäväksi määrättyihin kokouksiin papiston oli runsaslukuisesti saavuttava.¹ Tämä seikka oli omiaan antamaan

¹ Turun synodien suhteen kts. tutkimustani *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 13—15.

lisää loistoa reliikkijuhlan vietolle ja sen kautta myös houkuttelemaan enemmän rahvasta juhlille. Siihen, että syyskuun 8 ja 9 päivien juhlakompleksista tuli myös rahvaan kesken suosittu kirkkojuhla, viittaa ehkä eräs seikka uudemmalta ajalta. Nimittäin hallitus v. 1636, järjestellessään valtakunnan kauppallisia oloja, määräsi vapaamarkkinat Turussa alkamaan syyskuun 8:ntena eli Marian syntymäjuhlanä. On varsin todennäköistä, että nämä viralliset syysmarkkinat säädettiin alkamaan päivänä, joka vanhastaan oli sellainen, jona Lounais-Suomen rahvas oli tehnyt kirkkomatkan Turkuun ja jota se jo aikaisemmillä vuosisadoilla tottunut pitämään kauppapäivänä. Mahdollisesti on siis Maarian juhlan ja siihen myöhemmin liittyneen reliikkijuhlan vietto ynnä samanaikaiset synodipäivät olleet aiheena Turun syysmarkkinoiden kehittymiseen jo keskiajalla, molempien Heikinmarkkinoiden rinnalle.

Talvisesta Henrikinjuhlasta kansanomaisena kirkkojuhlanä todistaa m. m. eräs kohta Naantalin luostarin ensimmäisen esimiehen Johannes Bernardin Vadstenan birgittalaisluostarin munkkikonventille v. 1441 lähettämässä kirjeessä jossa hän mainitsee m. m. pitäneensä joukon saarnoja Turun tuomiokirkossa etenkin [talvisena] Henrikinjuhlanä, ”jolloin melkoinen osa maan kansaa kokoontuu tuomiokirkolle” (*quando mayor pars terre populi ibidem concurrat*).¹

Mitä taas tulee kirkon dedikationi- ja Henrikin translationijuhlien viettoon, todistaa tämän kaksipäiväisen juhlaajakson arvonantoa eräs kohta siitä kirjeestä v:lta 1457, jossa Suomen säädetyt tunnustavat Kristian I:n vaalin Ruotsin kuninkaaksi. Siinä näet mainitaan m. m.: ”— — wora störsthe högtidder, som wi plaghom holdha haer j domkyrkionae, hwilkae som aerae aff kyrkemessena oc wor helgheste patron sancto Henrico”.²

*

¹ Kts. kirjoitustani Lisiä keskiaikamme historiaan, (Historiallinen Arkisto XXVI 1927) s. 32.

² Finlands medeltidsurkunder n. 3035.

Tuomiokirkon suurjuhlien perättäispäiväinen järjestely ei ollut kuitenkaan ominaista yksin Suomen kirkolle, vaan ilmeisesti samantapaisia sopivaisuusnäkökohtia silmällä pitäen näyttään vastaavia juhlia sovelletun toistenkin, tiheämmin asuttujen hiippakuntien kalentereihin. Olen vertailun vuoksi tässä mielessä tarkastanut etup. saksalaisten ja skandinavisten hiippakuntien kalentereita ja sieltä poiminut joukon asiaa valaisevia esimerkkejä.

Kysymyksessä olevista suurjuhlista ei suojeluspyhimysten kuolin- eli "syntymä"-päivät olleet vapaasti määrättävissä: ne riippuivat historiallisista tahi, varhaisemman ajan pyhimyksistä puheen ollen, yleiskatolisessa kalenterissa ikimuistoisista ajoista tavaksi tulleista päivämääristä. Sen sijaan voitiin vapaasti harkita, miksi päiväksi kirkon vihkiminen oli asetettava. Näyttää siltä, että edellämäinuiluilla alueilla dedikationia ei suoritettu talven aikaan, jolloin kait juhla ei olisi saanut osakseen vilkkaampaa osanottoa eikä siis runsaampien almujen y. m. s. vuoksi olisi ollut kirkolle taloudellisesti tuottoisaa. Myöskin translationi- ja reliikkijuhlat vietettiin mielellään sulan maan aikana. Tältä kannalta katsoen Turun kirkon vihkimispäivä, kesäkuun 17., oli sopiva kohta sikäli, että maanviljelyksessä oli kevät- ja kesätöiden välillä levollisempaa aikaa, vedet olivat sulana saaristolaiden ja jokivartisten saapua ja saksojen kauppalaivat olivat jo ehtineet Suomen vesille. Oliko tuona ajankohtana aikaisemmin mahdollisesti ollut joku vanhempi kansanomaisen juhla- tahi markkinapäivä Aurajoen suulla, jäänee tietämättä.

Dedikationijuhla esiintyy saksalaisissa ja skandinavisisissa kalentereissa toisinaan niin, että se on jonkun aikaisemman korkea-arvoisen kirkkojuhlan vieressä. Augsburgin tuomiokirkon vihkimispäivä oli niinmuodoin 28. IX. (29. IX. oli Michaelin päivä), Freisingin ja samoin Wormsin 2. V. (1. V. Philippi et Jacobi ap. ja 3. V. Inventio crucis), Genfin 8. X. (9. X. Dionysii et soc.), Havelbergin ja Westeräsin 16. VIII. (15. VIII. Assumptio Mariae), Ratzeburgin 15. IX. (16. IX. Exal-

tatio crucis), Regensburgin 30. VI. (29. VI. Petri et Pauli ap.) Useilla kirkkoilla on viikimäjuhiansa Marian syntymäpäivän (8. IX.) viereisenä päivänä: Halberstadtin Mariankirkolla, Konstanzin, Schleswigin ja Speyerin tuomiokirkkoilla 9. IX. ja Hildesheimissa Gotthardin kappelilla 7. IX.

Joskus on dedikationijuhlalla kalenterissa yhteinen päivä jonkun aikaisemman korkean juhlan kanssa, niin esim. Paderbornissa 22. VII, Maria Magdalenan päivänä, Strassburgissa 29. VIII, (Decollatio Johannis bapt.; samana päivänä on Strassburgin pyhimyskalenterissa suurena juhlanä Adelphi ep.), Trierissä 1. V. (Philippi et Jacobi ap.), Verdunissa 11. XI. (Martini ep.). Tällöin oltiin ilmeisesti pakoitettuja siirtämään jomman kumman juhlan liturgiset menot viereiseen päivään, koska myöhemmällä keskiajalla ei kanonisen lain mukaan samana päivänä saatu viettää kahta korkeampaa — simplex-arvoista tahi ylempää — juhlaa.

Myöskin pyhimysten translationijuhlat usein asetettiin vanhojen suurjuhlien viereen. Bremenissä ja Hampurissa oli Ansgariuksen elevatio-juhla 9. IX. (8. IX. Nativitas Mariae), Hildesheimissa sikäläisen piispan Bernwarduksen translationijuhla 16. VIII. (15. VIII. Assumptio Mariae). Knuutti herttuan translationia vietettiin Tanskassa 25. VI. (24. VI. Nativitas Johannis bapt.), Stanislauksen, Krakovan piispan, translationi oli Krakovassa ja Breslaussa ²⁷/₉ (28. IX. Wenzeslai m., jolla täällä oli korkeimman juhlaluokan arvo). "Translatio capitis Lucii papae" oli Kööpenhaminassa ja eräissä muissa Tanskan tuomiokirkkoissa 25. VIII. (24. VIII. Bartholomaei ap.).

Mielenkiintoinen tapaus esiintyy Saltzburgissa. Siellä oli tuomiokirkon viikimäjuhla 25. IX. ja sen molemmin puolin on kalenteriin sijoitettu kahden sikäläisen piispapyhimyksen translationit: 24. IX. Rupertuksen ja 26. IX. Virgiliuksen. (Suurjuhlien sarja jatkuu välittömästi: 29. IX. Michaelis, 30. X. Hieronymi.) Myöskin Passaussa on hiippakunnan piispan Valentinuksen translationi (4. VIII.) asetettu tuomio-

kirkon dedikationijuhlan (5. VIII.) viereen. (Huomattakoon lisäksi, että 3. VIII on Inventio Stephani.) Salzburgin ja Passaun osoittama tyyppi on siis sama kuin Turussa, sillä eroituksella vain, että meillä dedikationipäivä oli ensimmäisenä.

Harvemmin näkyy tapauksia, jolloin reliikkijuhla esiintyy aikaisemman suurjuhlan vieressä. Tämä, nähtävästi useimmissa hiippakunnissa myöhäiskeskiajan liturginen tuote tuskin missään nousi samaan arvoon, jossa dedikationi- ja suojeluspyhimysten juhlat olivat. (Turussa esim. sillä oli duplex-arvo, viimemainituilla totum duplex.) Aarhusissa vietettiin reliikkijuhlaa 15. VI. (16. VI. Wilhelmi abbatis Roskildensis, 17. VI. Botulphi abb.), Lundissa 11. VII. (10. VII. Kanuti regis). Muut tuntemani skandinavisten tuomiokirkkojen reliikkijuhlat — paitsi Turun sekä Linköpingin, jossa viimeainitussa sen päivä oli 4. VIII. (5. VIII. Dominici cf., mutta vain simplex-arvoisena) — olivat liikkuvia ja vietettiin määrättyjen päivien lähinnä edellisinä tahi jälkimäisinä sunnuntaina (Kööpenhamina, Roskilde, Trondhjem, Upsala).

Sellaiset edellämainitut tapaukset, joina dedikationi ja joku vanha, korkea juhla ovat kalenterissa merkityt samalle päivälle, viittaavat siihen mahdollisuuteen, että toisinaan — tuskin kuitenkaan keskiajan viimeisinä vuosisatoina — kirkon vihkimispäiväksi olisi valittu joku ennestään käytössä oleva suurjuhla, ja sittemmin vihkimisen vuosipäivän vietto siirretty viereiseen päivään. Sama mahdollisuus koskee varhaisempia pyhimysten translationeja vastaavanlaisissa, joskin nähdäkseni harvalukuisemmissa tapauksissa. Tämän kysymyksen ratkaisemiseksi puuttuu minulta riittävää liturgishistoriallista lähdeainehistoa, mutta sen selvittämisellä ei enää meidän oloihimme nähden olisi merkitystään.

AARNO MALIN.